

Osmanlı Tarımında Bir Sistem Tartışması: "Timar"

Ahmet ŞAHİNÖZ*

Özgür TEOMAN**

ABSTRACT

"Timar" is the basic organisation form of the Ottoman Agriculture. The Primary aim of this study is to compare timar with the classical modes of production. The conclusions of this comparison will hopefully make some contributions about the "system". Secondly by using the inferences of this comparison, the past linkages of the causes of small commodity production in today's Turkish agriculture is aimed to be investigated. The study concludes that in spite of many similarities between timar and the feudal mode of production and the Asian Type, timar was a type peculiar to the Ottoman Empire. It has also been established that the characteristic of the system which depends on the sharing of the agricultural surplus between the producer class-reaya- and the administrative ruling class and that prevents the birth of private property and entrepreneurship on land, is the main factor that forms the basis of many problems in Turkish agriculture stemming from the structure, based on small and fragmentary proprietorship.

GİRİŞ

"Timar" Osmanlı tarımının temel örgütlenme biçimidir. Kuruluşunda Osmanlı Devleti'nin gelişmesine büyük katkılar yapan timar sistemi, dönemin değişen sosyo- ekonomik, teknolojik ve askeri koşullarına uyum sağlayamayınca devletin gerilemesinin de temel faktörlerinden birisi olmuştur. Kimisi için Osmanlı'ya özgü bir örgütlenme modeli, kimine göre ise Osmanlı'nın üzerine kurulduğu uygarlıkların daha önceleri geliştirmiş oldukları modelin bir devamı olan "timar" hakkında tartışmalar devam etmektedir. Çalışmada üretim biçimi kavramından hareketle sistem tartışmalarına girililmekte ve günümüz Türkiye tarımında egemen üretim biçimi olan "küçük meta üretimi"nin bu egemenliği kurmasındaki geriye dönük bağlantılar tartışma çerçevesinde araştırılmaktadır.

Osmanlı Tarımında Sosyo-Ekonomik Sistem: Timar

Kuruluşundan itibaren Osmanlı tarımında sosyo-ekonomik örgütlenmenin temelini "timar" sistemi oluşturmuştur. Timar, sultana ait topraklar üzerinde üretici sınıfça yaratılan tarımsal artığa dayalı gelirlerin, merkez ile merkez tarafından, belirli bir kamu hizmeti karşılığı imtiyaz sahibi kılınan kişilerce paylaşılmasına dayalı bir sistemdir. Tarımsal sistem hakkındaki tartışmalara

* Prof. Dr, Hacettepe Üniversitesi İktisat Bölümü Öğretim Üyesi.

** Arş. Gör. Dr, Hacettepe Üniversitesi İktisat Bölümü.

girmeden önce timarın kökeni, işleyişi ve çözülüşü ile ilgili kısa bir ön bilgi tabanı oluşturulacaktır.

68

-Timar Sisteminin Kökeni

Osmanlı Devleti "göçebe" Türk aşiretleri tarafından kurulmuştur. Bilindiği gibi, Anadolu Selçuklu Devleti son zamanlarında, yarı bağımsız bir konuma sahip olan çok sayıda irili ufaklı beyliklere bölünmüştür. Osmanlı Devleti de söz konusu dönemde Selçuklu-Bizans sınırında çadır kurarak sürülerini besleyen bir uç beyliğinden doğmuştur (Akdağ, 1995: 131). En yalın biçimiyle Osmanlı Devletinin doğuşunu, "göçebe bir aşiretin, parçalanıp yok olmaya yüz tutmuş iki Anadolu Devletine -Bizans ve Selçuklu- 14. Yüzyılın başlarında nüfuz etmesi ile yeni bir merkezi gücün açığa çıkması" biçiminde tanımlamak mümkündür.

Osmanlı Devleti'ni kuran unsurların tarım için hazır bir sosyo-ekonomik örgütlenme modelleri olmadığı gibi yeni bir sistemi baştan sona oluşturacak birikimleri de yoktur. Göçebe ağırlıklı bir yaşam biçimine sahip olan ve toprakta özel mülkiyet geleneği bulunmayan topluluğun, yerleşik tarıma geçmiş bölgeleri fethetmeye başladıkları andan itibaren, bu tür bir modelin eksikliğini hissetmiş olmaları doğaldır. Kuruluş aşamasında ele geçirilen toprakların devlete mülk (miri) arazi yazılması, yeni bir modele duyulan gereksinimi iyice şiddetlendirmiş ve farklı geleneklerin sentezinden özgün bir örgütlenme modeli olan "timar" doğmuştur.

Osmanlı timar sisteminin kökeni konusunda değişik görüşler bulunmaktadır. Bazı tarihçilere göre timarın kökeni, "eski İslam devletlerindeki ikta sistemini esaslı bir "tekâmüle" uğratan büyük Selçuklulara (Köprülü 1931: 238), Osmanlının "enkazı üzerinde ve onun devamı olarak teşekkül ve inkişaf etmiş" olduğu Anadolu Selçuklu Devletine (Barkan 1980: 815), ya da "göçebe Osmanlıya göre daha ileri aşamada bulunan Bizans mülkiyet biçimi" ne (Erdost 1978: 156) dayandırılmaktadır. Beldiceanu (1985: 23), kökenleri Akkoyunlular öncesine dayanan timarın karakteristik bir Osmanlı kurumu olmadığını, Gibbons (1928: 56) ve Grousset (1922: 286) gibi bazı tarihçiler ise, göçebe ve savaşçı bir kabilenin, Bizansın tüm ekonomik, siyasi, idari ve hukuki kurumlarını taklit ettiğini, dolayısıyla timar sistemini de bu ülkeden aldığını ileri sürmektedirler. Oysa T. Timur'un (1979: 179) haklı olarak vurguladığı gibi konuyu "bilimsel bir tabana oturtabilmek için" köken sorununa "sosyo-ekonomik evrim" açısından yaklaşmak gerekmektedir. Bu açıdan bakıldığında kuruluş aşamasında ağırlıklı olarak göçebe unsurlardan oluşan Osmanlı, üzerine yerleştiği Bizans'tan ve içinden sürülüp geldiği Oğuz, Selçuklu ve İslam geleneğinden sağladığı birikim ile daha ileri bir örgütlenme modeline ulaşmıştır. Osmanlı öncesi Bizans ve

Selçuklu Devletlerinde çıkış noktası ne olursa olsun toprağın, askeri işlevi esas olan yönetici sınıfa koşullu olarak dağıtılmış olduğu görülür. Bu dağıtım en azından başlangıçta önceden edinilmiş "güç kavramı" uyarınca gerçekleşmiştir. Dağıtım Bizans'ta "pronoia", Anadolu ve İran Selçuklularında "ikta" adını almaktadır (Berktaş 1987: 313). Timar için de Ö.L Barkan (1980: 805)'ın tanımında yer alan "...geçimlerini veya hizmetlerine ait masraflarını karşılamak üzere bir kısım asker ve memurlara, muayyen bölgelerden kendi nam ve hesaplarına tahsili selahiyeti ile birlikte tahsis edilmiş olan vergi kaynaklarına ve bilhassa defter yazılarındaki geliri yirmi bin akçeye kadar olan askeri dirliklere verilen isimdir" ibaresi dikkate alınrsa, belirli bölgelerde toprak üzerindeki gelir elde etme hakkının yönetici sınıfa koşullu bir toprak dağıtımını içerdiği anlaşılmaktadır. Aynı durum Bizans "pronoia" ve Selçuklu "ikta" sistemlerinin de temel var oluş nedenidir. Öte yandan Osmanlı'da temel tarımsal vergi birimi olan "çift resmi"nin Bizans ve Selçukluda uygulanmış olması (İnalçık 1965: 33), tarımsal örgütlenmede geçmişe dayalı sürekliliğin bir göstergesidir. Dolayısıyla Osmanlı timarının örgütlenme biçiminin Bizans "pronoia" ve Selçuklu "ikta" sistemleri üzerine inşa edilmiş olduğu kabul edilebilir. Ancak timar sisteminde Selçuklu ve Bizans tarım sistemlerinin ayrılmaz bir özelliği olan özel mülkiyet kavramının dışlanmış olması, timarın bu iki sistemle bire bir örtüşmediğini kanıtlayan oldukça önemli bir unsurdur. Zaten göçebe nitelikleri ağır basan Oğuz boyları tarafından kurulan bir devletin yerleşik tarımın bir özelliği olan özel mülkiyet üzerine inşa edilebilmesi mümkün görünmemektedir. O halde timarın kökenini tamamen yeni bir sosyo-ekonomik örgütlenme modelinin doğuşu olarak görmek yerine, mevcut organizasyonların dönemin koşullarına göre yeniden biçimlendirilmesinden doğduğunu kabul etmek daha uygun olacaktır.

-Timar Sisteminin İşleyişi

Ekonomisinin temeli tarımsal faaliyetlere dayalı Osmanlı İmparatorluğunda timarın işleyişi tarım kesimindeki üretim ve bölüşüm ilişkilerince belirlenmektedir. Üretim ve bölüşüm ilişkilerinin başarılı ve uzun süreli işletilebilmesinin koşulunu ise söz konusu ilişkilerin mali, politik ve askeri bir takım gerekçelerle etkileşerek tamamlayıcılık niteliği taşıyan bir ilişkiler bütünü haline dönüşmesi oluşturmaktadır.

Timarın mali gerekçesi, toprak üzerinden alınan temel vergi olan öşür ile ilişkilidir. Öşür, reyadan aynı olarak tahsil edilen sabit oranlı bir ürün vergisi (genellikle ürünün onda biri) olduğundan (Akdağ 1995: 407) nakdi ranta dayanmamaktadır. Bu durumda hazinenin temel gelir kaynağı olan öşürün elde

edilebilmesi timar sisteminin etkin bir şekilde işletilebilmesine sıkı sıkıya bağlıdır (Timur 1989: 29). Çünkü hazinenin bir diğer gelir kaynağı olan ganimet gelirleri yeni toprakların fethedilmesine bağlı olduğundan giderek genişleyen bir coğrafya üzerinde merkezin öşürü doğrudan etkin bir şekilde toplayabilmesi olanaksızdır. Bu durumda timar sahibi toprak üzerinde yönetici rolünü üstlenerek öşürün toplanması ve merkeze aktarılmasındaki etkinliği sağlayan bir mali aracı rolünü üstlenmektedir.

Timarın askeri gerekçesi ise Osmanlı ordusu içerisinde sipahi birliklerinin taşımakta olduğu ağırlık ve savaşlarda oynadıkları rol yardımıyla açıklanabilir. Zira kuruluş aşamasından timar sisteminin gerilemeye başladığı 16. Yüzyıl'ın ikinci yarısına kadar sipahi birlikleri Osmanlı ordusunun asıl vurucu gücünü oluşturmuşlardır. Sistemin askeri yönden işleyiş mekanizması, kendilerine toprak verilmiş timar sahiplerinin önemli bir bölümünün yıllık gelirleriyle orantılı olarak zırhlı asker -cebelü- besleyip, sipahi birliklerinin destekleyicisi olmaları üzerine kuruludur (Howard 1988: 17). Bir örnek vermek gerekirse Fatih Kanunnamesine göre savaş zamanı; has ve zeamet sahipleri, yani yıllık gelirleri yirmi bin akçenin üzerinde olanlar her beş bin akçe için; timar sahipleri, yani yıllık gelirleri üç bin ile yirmi bin akçe arasında değişenler ise her üç bin akçe için bir cebelü sağlamakla yükümlüdürler (Özçelik 1951: 82).

Ağırlıklı olarak miri topraklar üzerinde işletilen timar sisteminde üretici sınıflar olan reaya kiracı statüsünde ektiği toprak üzerinde merkeze vermekle yükümlü olduğu öşürü ve timar sahibine ödemekle yükümlü olduğu "çift resmi"ni, bir başka ifadeyle bir tür toprak kiralama bedelini ödediği ve toprağı boş bırakmadığı sürece toprak üzerindeki tasarruf hakkını korumaktadır. Öte yandan gayri müslim reaya çift resmine özdeş sayılabilecek olan "ispençe"yi ödemekle yükümlüdür (İnalçık 1973: 108).

Timar sistemi esas olarak miri toprak rejimine dayalı bir sosyo-ekonomik örgütlenme biçimi olmakla birlikte standart uygulamalardan önemli ölçüde sapmalar gözlenmektedir. Sapmalar miri topraklar dışında bazı özel ve vakıf statüsüne sahip topraklarda yoğunlaşmaktadır. Bunlar arasında "malikâne divânî" sistemi en yaygın vakıf ve mülk arazi tasarruf biçimidir. İsminden de anlaşılacağı gibi bu sistemde toprak üzerinde çift taraflı bir tasarruf söz konusudur. Toprak sahipleri, miktarı ve tahsil yöntemi yasalarla önceden belirlenmiş olan bir kirayı üretici köylülerden toplama hakkına sahiptirler. "Malikâne hissesi" olarak talep edilen söz konusu kira, toprağın bulunduğu yöredeki geleneklere göre, ürünün 1/5'i ile 1/10'u arasında değişen bir paya denk gelmektedir. Devlet ise aynı üreticilerden, şeri ve örfi olan tüm vergileri "divânî hissesi" olarak tahsil etmektedir. Doğrudan üretici reayanın çift yönlü vergi yükümlülüğü, mülk sahibi ya da vakıfların, toprağın ancak kısmi mülkiyetine

sahip olduklarını ortaya koymaktadır. Ancak mülkiyetin bir aile ya da toplulukça hapsedildiği vakıf toprakları ile kıyaslandığında mülk toprakların daha esnek bir statüye sahip olduğu görülür. Örneğin "tam mülk" statüsündeki arazilerin satılabilmesi, başkasına devredilebilmesi ya da vakfedilebilmesi olanaklıdır (Barkan 1980: 154).

Görüldüğü gibi "malikâne divânî" sisteminde tarımsal artık devlet ile mülk sahipleri arasında paylaşılmaktadır. Artığın paylaşımı, ekonomik olduğu kadar bir de politik sonuç yaratmaktadır. Bu da devletin vergiler yoluyla sistemin içerisine nüfuz ederek üretici köylüler ile toprak sahipleri arasında belirli bir mesafe yaratması, bir başka ifadeyle üretici köylülerin toprak sahibine karşı kısmi özerkliklerinin korunmasıdır. Mülk sahiplerinin kiracısı olmakla birlikte kendisi de bir vergi mükellefi olan reyanın işlediği toprakların alınıp satılması merkezi yönetimin temsilcisi olan timar sahibinin iznine tabidir. Yani, miktarı ve niteliği yasalarla belirlenmiş bir kirayı, toplama hakkına sahip olan toprak sahiplerinin, köylülerin üretim faaliyetine herhangi bir müdahale yetkileri de bulunmamaktadır. Bu tarz bir denetim mekanizması ile tarımsal üretimin sürekliliğini güvence altına alan merkez, aynı zamanda toprakların belirli ellerde yoğunlaşması ihtimaline karşı da önlem almış olmaktadır. Bu bağlamda merkezin müdahil özelliğinin mevcudiyeti, malikâne divânî sisteminin içine kapanarak doğrudan üretici reaya ile mülk sahibi arasında kişisel bir bağımlılık ilişkisinin kurulmasını ve nihayet reyanın ekonomik olarak istismar edilmesini engellemiştir denilebilir.

Timar Sisteminin Bozulması

Timar sistemi 15. Yüzyıl'ın ikinci yarısından itibaren Batı Avrupa'daki teknolojik gelişmelere paralel olarak gerilemeye başlamış ve kurumsal yapısındaki durağan işleyiş koşullarını dinamiğe çeviremediği için 16. Yüzyıl'ın sonuna gelindiğinde Osmanlı için artık üzerinden atması gereken bir sosyo-ekonomik yüke dönüşmüştür. Sistemde meydana gelen tıkanmayı askeri, teknolojik, ekonomik ve demografik faktörlerin yardımıyla açıklamak mümkündür.

Öncelikle askeri açıdan tıkanma ele alınırsa, savaş teknolojisinde meydana gelen değişikliğin Osmanlı ordusunun temel savaşçı birimini temsil eden sipahinin konumunu kökünden sarsmış olduğu tespit edilebilir. Kendisinden önceki imparatorluklarda olduğu gibi tarımsal üretim teknolojisinde yenilikler ortaya çıkmadığı sürece kendi yeniden üretimi lateral genişlemeye, dolayısıyla yeni fetihlere bağlı bulunan Osmanlı Devleti'nde ateşli silah teknolojisi gelişinceye değin sipahi, devletin savaşlardaki başarı düzeyini belirleyen temel asker olma özelliğini korumuştur. Ancak nasıl üzeninin icadı orta çağ

Avrupa'sındaki savaşlarda süvariye ön plana çıkardıysa (Howard 1988: 17) ateşli silahların kullanılmaya başlanması da piyade birliklerinin süvari birliklerinin yerini almasını zorunlu kılmıştır. Ateşli silahların devreye girmesiyle artık savaş teknolojisinde bir zorunluluk halini alan toplu eğitim, bakım ve uzmanlaşma gibi yeni gelişmeler, sipahinin mevcut ekonomik olanaklarını aşan bir mali yük ile coğrafi konumuna ters düşen bir örgütlenme sistemini gerekli kılmıştır. Sipahinin savaşçı niteliğinin zaafa uğramasıyla askeri birliklerin kompozisyonunda önemli bir değişiklik olmuş, 1560 yılında 40 bin olan kapı kulu askeri sayısı 1623 yılında 100 bine ulaşmıştır (Akdağ 1944: 427). Bir başka ifadeyle sipahiyi gerekli kılan teknolojik gelişme düzeyinin değişiklik göstermesiyle Osmanlı ordusunu oluşturan sipahilerin meydana getirdiği toplama birliklerinin yerini paralı askerlerden oluşan düzenli ve sürekli hassa ordusu almış, bu suretle timar sisteminin dayanaklarından olan askeri gerekçe ortadan kalkmıştır.

Timar sisteminin bozulmasına etki eden teknolojik faktör, timara dayalı toprak rejiminin teknolojik açıdan dinamikleri engelleyici yapısal niteliğiyle ilişkilidir. Doğrudan üretici reyanın geçimini sağlayıp, tarımsal artığın timar sahibinin payının dışında kalan kısmını merkeze aktarmasını sağlayacak biçimde oluşturulmuş bir toprak rejiminde kayda değer bir üretim artışı beklenemez. Bu nedenle mevcut toprak rejiminin, Batıdaki tersine teknolojik gelişmeye izin vermeyen yapısı oldukça önemlidir. Özel mülkiyet olgusunun dışlandığı ve üretici açısından bölüşüm ilişkilerinin tarımsal artığın ancak kendi yeniden üretim düzeyinin karşılmasına yetebilecek düzeyde sınırlı kaldığı bir toprak rejiminde, oluşamayan teknolojik ilerlemelerin tarımdaki sermaye birikimini sınırlayıcı niteliği oldukça açıktır. Nitekim Osmanlı tarımında 18. Yüzyıl'da ortaya çıkan "çiftlik" örgütlenmesine dek gerçek anlamda bir sermaye birikiminden söz edebilmek mümkün değildir. Geri teknoloji düzeyinin bir diğer sorunsalı, piyasaya yönelik üretimi engelleyici boyutu ile ilgilidir. Tarımsal teknolojinin gelişme gösteremeyişine bağlı olarak verimlilik düzeyinin artmayışı piyasaya yönelik meta üretiminin yaygınlaşmasına olanak tanımamıştır. Teknolojik gelişmenin yokluğuna bağlı tüm bu olumsuz koşullar timarın ekonomik açıdan anlamlı bir sistem olmaktan çıkmasına yol açmıştır. Nitekim durağan üretim ve teknoloji koşullarında artan hazine giderleriyle birlikte reaya ve timar sahiplerinin tarımsal artıktan elde etmekte oldukları pay giderek düşmeye başlamıştır. Bu bağlamda 16. Yüzyıl'da timar sahiplerinin öncülüğünde bir kısım çiftini bozmuş reaya tarafından merkezi otoriteye karşı gerçekleştirilen kırsal kökenli Celali İsyanlarını (Timur 1989: 47), timarın ekonomik olarak anlamını yitirmesinin birer dışavurumu olarak görmek gerekir.

Timar sisteminin bozulmasına etki eden ekonomik faktör, 16. Yüzyılda tıkanma gösteren fetih olgusu ve bu tıkanmayı aşmak için gösterilen çabalarla ilişkilidir. Osmanlı Devleti 16. Yüzyılın sonunda coğrafi açıdan genişleyebileceği en son sınırlarına ulaşmıştır. Zira çok büyük bir coğrafya üzerinde hüküm süren Osmanlı Devleti'nin o günkü ulaşım ve işe koşulları göz önüne alındığında daha fazla fetihle bulunabilmesinin teknolojik güçlüğü yanında ekonomik açıdan da fazla anlamı bulunmamaktadır. Bu durumda toplanılan vergiler dışında merkezin çok önemli bir gelir kaynağını oluşturan fetihlere bağlı ganimet geliri ortadan kalkmış olmaktadır. Merkez için bu koşulda artan masraflarının karşılanabilmesi, ganimet gelirini ikame edebilecek bir gelir yaratabilmesine bağlıdır. Bu koşul uyarınca 16. Yüzyılda Avrupalı tüccarlar eliyle Osmanlı sınırlarına sokulmaya başlanan maden değeri düşürülmüş altın ve gümüş paraların kısa vadede kaynak yetersizliğini çözmeye bir araç olarak kullanılmış olması muhtemeldir. Pamuk (1997) yapmış olduğu araştırmasında fetih olgusunun ortadan kalkmasıyla altın ve gümüş girişinin önü kesilince, merkezi bürokrasinin hem ekonomide değişimin gerçekleşebilmesi için gerekli nakit ihtiyacının karşılanabilmesi, hem de hazinenin ödemelerinin yapılabilmesi için söz konusu para akımına bilinçli olarak karşı koymadığını belirtmektedir. 17. Yüzyılın ikinci yarısında akçenin gümüş içeriğini yükseltmeye, dolayısıyla paranın kaybolan standardını yeniden sağlamaya yönelik yapılan operasyonlar (Pamuk 1997: 357), merkezin kaynak yetersizliğini giderme ve "seigneurial" kazanç elde etme adına değerli maden girişi karşısında ortaya koymuş olduğu iradi tavrı destekleyici niteliktedir.

Parasal genişlemenin ekonomik açıdan olumsuz etkisi uzun dönemde yaratmış olduğu enflasyonist etkiye bağlı olarak ortaya çıkmıştır. Osmanlı'da öşür başta olmak üzere tarım kesiminden alınan vergilerin 30-40 yılda bir yapılan arazi tahrirleriyle saptanması yüzünden oluşan enflasyona bağlı olarak merkezin vergi gelirleri reel olarak düşmeye başlamış (Keyder ve İslamoğlu 1977: 69) ve kısa dönemde çözüm bulunan finansman yetersizliği, uzun dönemde hazinenin temel gelir kaynağı olan vergi gelirinin reel olarak düşmesiyle daha da artmıştır.

Merkezin kaynak yetersizliği sorununa çözüm bulabilmesinin esas koşulu tarımsal artıktan elde etmekte olduğu payı artırabilmesine bağlıdır. Bu nedenle merkez tarım kesiminden almakta olduğu vergi miktarını artırma gayreti içine girmiştir. Örneğin Kanuni Sultan Süleyman "toprak ifrazı" yaptırarak, yani raiyyet çiftliklerinin dönüm fazlalarını tespit ettirip bir yandan köylünün ödemekte olduğu "çift resmi"ni artırırken, diğer yandan "avarız vergileri" adı verilen olağan dışı vergileri sürekli yükseltmiştir. Akdağ (1995) bu konuda 1485 yılında reyadan hane başına 15 akçe olarak toplanmakta olan avarız vergisinin 1555 yılında 130 akçeye dek yükseltilmiş olduğu bilgisini vermektedir.

Merkezin tarımsal artıktan aldığı payı artırma yönündeki bu çabasının reayayı olduğu kadar tımar sahibini de olumsuz yönde etkileyeceği açıktır. Çünkü birim alana verimliliğin artmadığı, bir başka deyişle teknolojik gelişmenin olmadığı bir durumda vergi artışı yönündeki baskı üretkenliği düşüreceğinden, sipahinin elde etmekte olduğu payın da kısılmasına yol açacaktır.

Timar sisteminin bozulmasına etki eden demografik faktör, 16. Yüzyıl'da ortaya çıkan nüfus artışıyla ilintilidir. Fetihler sonucunda merkezi devletin güçlenmesi ile imparatorluk toprakları üzerinde sosyal düzen sağlanmış ve refah artışına uygun ortam yaratılmıştır. Refah artışı ise oldukça önemli bir nüfus patlaması ile sonuçlanmıştır. Nitekim vergi tahrir defterlerini inceleyen F. Braudel (1949)'in Akdeniz dünyası için yapmış olduğu nüfus ile ilgili çalışmaları kendisine başvuru kaynağı olarak alan Ö.L.Barkan (1953: 1-26)'ın araştırmalarından söz konusu dönemde Osmanlı topraklarında yüzde yüze yakın bir nüfus artışı meydana geldiği anlaşılmaktadır. Başlangıçta tarımsal üretim artışı ve ekonomik gelişmeyi destekleyen nüfus artışı, belirli bir yoğunluğa ulaşıncaya nüfus baskısına dönüşüp üretimi engellemeye başlamıştır. M. Akdağ (1963)'in ileri sürdüğü gibi, ekilebilir topraklar nüfus artışı karşısında yetersiz kalınca kırsal alanda önemli bir nüfus baskısı oluşmuş ve sonuçta Osmanlı Devleti, özellikle 16. Yüzyıl'ın sonlarına doğru yoğun bir mülksüzleşme eğilimi ile karşılaşmıştır. Mülksüzleşme ile tarım dışına itilen nüfusun yarattığı kitlesel işsizlik, yeni bir ekonomik atılımın dinamiğini oluşturamayınca, yer yer yukarıda bahsedilen Celali İsyancıları ile somutlaşan sosyal patlamalara katkıda bulunmuştur (Griswold 2000: 169-182). Nüfus baskısı bir yandan mülksüzleşme sonucu işsizliği artırırken, diğer yandan da tarımsal işletmelerin parçalanmasına yol açmıştır. Özetle nüfus artışı, Osmanlı tarımının dayandığı "çift hane" sistemini hem ekonomik hem de sosyal açıdan sarsarak tımar rejimini zayıflatan temel faktörlerden birisi olmuştur.

Timar sisteminin işleyiş mekanizmasında meydana gelen aksaklıklar Osmanlı maliyesini zorunlu olarak daha güvenilir ve çabuk kaynak bulma arayışına yöneltmiştir. Bu arayış neticesinde toprak üzerindeki gelirlerin bir peşin ödeme karşılığında şahıslara ihale edilmesine dayanan "iltizam" yöntemi yürürlüğe konulmuştur. İltizam yöntemi çerçevesinde, tarımsal gelirlerin tahsili başlangıçta bir ile üç, daha sonra beş yıllık dönemler için ihaleye çıkartılmıştır. Devlet bütçesindeki açıkların giderek şiddetlenmesi bir yandan iltizam sürelerinin uzatılmasına yol açarken, bir yandan da iltizam bedelinin giderek artan bir bölümünün mültezimden peşin olarak tahsil edilmesini gündeme getirmiştir.

İltizam yönteminin Osmanlı tarımındaki sosyo-ekonomik etkisi, toprak üzerinde yeni siyasi ve ekonomik güç odakları yaratarak reayayı artıran oranlı bir

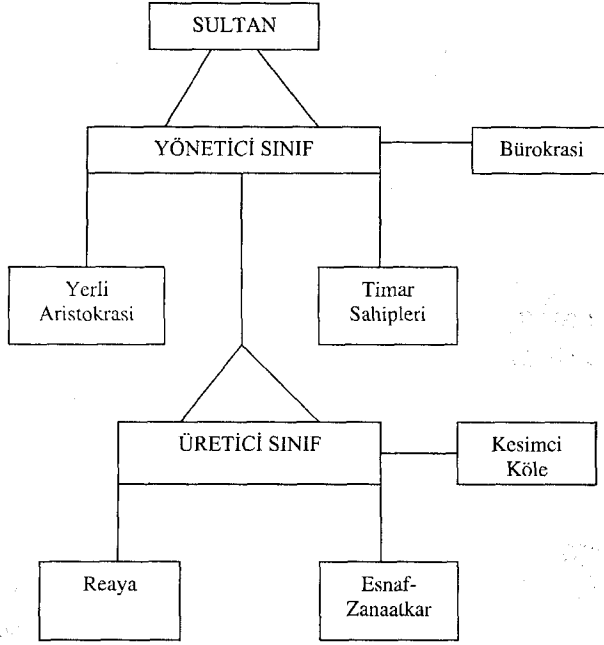

sömürü ilişkisi içerisinde sürüklemek olmuştur (Erdost 1989: 114-115). Zira iltizam yönteminde devlet, toprak üzerindeki rant benzeri tüm gelirleri peşin olarak satın tahsil ettiğinden, toprağın gelirini satın alan kişiler devlete peşin olarak ödedikleri miktardan çok daha fazlasını elde edebilme gayreti içerisinde girmişlerdir (Erdost 1988: 146, Gürsel 1983/84: 28). Bu gelişmenin doğal sonucu toprak üzerinde timar sahibinin yerine, başta askeri sınıf olmak üzere çeşitli sınıflara mensup yeni ekonomik ve siyasi güç odaklarının ortaya çıkmasıdır.

Batı Avrupa tarımının teknolojik gelişme, verimlilik ve üretim artışı bakımından çok büyük atılımlar yaptığı 19. Yüzyıl'da, iltizam yöntemi ile hazineye kaynak aktarılma çabası, Osmanlı tarımının üretim gücünü ve gelişme dinamiklerini kısa sürede köreltmıştır. Yılda yıla büyüyen bütçe açıkları devletin, mültezimlerin yıkıcı uygulamalarına karşı etkin ve kalıcı önlem almasına ve doğrudan vergi tahsili yöntemlerine yönelmesine engel olmuştur. Timar sistemine dönüş koşullarının ortadan kalktığı ve merkezi bir mali örgütlenmenin henüz oluşmadığı bir durumda, iltizam yönteminin yıkıcı etkilerinden korunma yolları, yine iltizam yöntemi içinde aranmıştır. Nitekim 17. Yüzyıl'dan itibaren çoğunlukla askeri sınıf mensuplarına "kayı hayat" koşuluyla "mukataa" adı altında toprak verilmeye başlanmıştır. Bu sayede devlet, herhangi bir gelir kaybına maruz kalmadan bir kısım maaş ödemelerinden de kurtulmuş oluyordu. Ancak başlangıçta yarı kalıtsal bir nitelik taşıyan mukataalar, 17. Yüzyıl'ın sonlarına doğru herkese açılmış ve müzayedelerde en yüksek teklifi verenlere devredilmeye başlanmıştır (Barkan 1980). Bunun sonucunda gittikçe nakdileşen ve artan vergiler karşısında borç sarmalına giren reaya, toprağını üretimle doğrudan ilişkisi bulunmayan mukataa sahibi mültezimlere terk etmek zorunda kaldığından, mukataalar özel mülk ve vakıf topraklarına dönüşmüştür. Sonuçta bütçe açıklarının baskısıyla giderek yozlaşan iltizam yöntemi, alınan önlemlere karşın, üretken güçleri zayıflatıp uzun dönemde kamu gelirlerinin gerilemesine neden olmuştur.

Sistem Tartışması:

Osmanlı toplumunda sınıfsal yapı idari ve hukuksal anlamda egemen ve bağlı kişilerden oluşan ikili bir yapıya sahiptir. Bunlar, sultanın örtük otoritesi altında orduyu oluşturma ve toprak üzerinde gelir elde etme başta olmak üzere belirli hak ve yükümlülüklerin belirlediği egemenlik doğurucu imtiyazlara sahip yönetici sınıf ile toprak üzerinde irsiyete dayalı tasarruf hakkına sahip üretici sınıf-reaya-tır (Haldon 1991: 54). Bu iki ana grubu oluşturan sınıfsal tabakalaşma en basit biçimiyle aşağıdaki şema yardımıyla gösterilebilir.

Timar sisteminde üretim ve bölüşüm organizasyonu, şemada yer alan üretici sınıfların yaratmış oldukları tarımsal artığın merkez (sultan) ve yönetici sınıf tarafından maledinilmesine dayanmaktadır. Tarımsal artığın elde edilebilmesinde temel üretim faktörü olan emek, zorunlu bir biçimde nispeten kıt üretim faktörü olan toprak ile etkileşime girdiğinden, toprak üzerindeki güç ve denetim ilişkileri, sistemin üretim ve bölüşüm ilişkilerini belirlemektedir. Toprak üzerinde gerçekleşen üretim ve bölüşüm ilişkilerinin başarılı ve uzun süreli işletilebilmesinin koşulunu ise, söz konusu ilişkilerin politik ve askeri bir takım gerekçelerle etkileşerek tamamlayıcılık niteliği taşıyan bir ilişkiler bütünü haline dönüşmesi oluşturmaktadır. Nitekim bir yandan sınıfsal yapı şemasındaki üretici sınıflar silahsızlandırılırken diğer yandan yönetici sınıf içerisinde yer alan timar sahiplerine orduyu oluşturma görevi verilmektedir. Bu görevin ekonomik karşılığını doğrudan üretici sınıf tarafından yaratılan tarımsal artığın bir kısmının maledinme hakkının sultan tarafından imtiyaz sahiplerine verilmesi oluşturmaktadır. Sultan ile imtiyaz sahibi yönetici sınıf arasındaki güç dengelerinin gelecekteki akıbeti ise her toplumun tarihsel özelliklerine bağlı olarak gerçekleşmektedir. (Berktaş 1987: 313).

Yapılan teorik saptamalar bizi timar sahipliği konusunda genel kabul gören "vergi memuru" tarzındaki tarımsal artığı merkeze transfer eden bir araçtan ziyade "artıktan pay alan" bir feodal güç tanımına yaklaştırır. Aşağıdaki alıntıda

tanımlanan "cizyedar" adı verilen ve gayri müslimlerin ödediği vergi olan "cizye"yi toplamakla yükümlü, gerçek anlamdaki memur tipi, konunun aydınlatılmasına katkı sağlayabilir.

"Önce merkezden atanan bir memur vergi toplanacak bölgeyi yazar ve cizye muhasebesinde buna dayanılarak vergi mükelleflerine ait bir defter meydana getirilirdi... padişah tuğrası ile onaylanan bu defterler cizyedarlara verilerek, ilgili bölgelere gönderilirdi. Bu arada o bölgenin kadısına da bir ferman gönderilir ve cizye toplamada yardımcı olması istenirdi. Cizye cizyedarın elindeki deftere dayanılarak toplanır ve toplanırken de bir defter de kadı tutardı. Cizye toplandıktan sonra defterler birbirleriyle karşılaştırılarak kontrol edilirdi. Bundan sonra defter kadı tarafından imzalanıp mühürlenir ve bir torba içine konduktan sonra tekrar torbanın ağzı mühürlenir ve cizyedar eliyle cizye muhasebesine gönderilirdi" (Özçelik 1951: 381).

Alıntıdan kolaylıkla anlaşılacağı gibi cizyedar tam anlamıyla kazanılmış olan gelirin bir miktarını vergi olarak hazineye transfer etmekle yükümlü olan tam bir aracıdır. Timar sahipliğinde de benzer bir aracılık özelliğinin var olduğu iddiasındaki yanığı, muhtemelen timarın bir hizmet karşılığı veriliyor olması ve Avrupa feodalitesinden farklı olarak geleneklerden ziyade yazılı kurallara-örfi hukuka-dayanmasıyla ilişkilendirilebilir. Gerçekten timar tanımında kesinlik içeren bir özellik, timarın sahibine belirli bir hizmet karşılığında veriliyor olmasıdır. Hizmet ise geniş anlamda tanımlanmalıdır. Çünkü bazı timarların askeri hizmet dışında sivil hizmet karşılığı verildiğine dair bilgiler bulunmaktadır (Beldiceanu 1985: 36-39). Ancak timar sahibi gelirini maaş olarak devlet hazinesi yerine doğrudan üretici sınıftan tahsil etmekte ve bu durum bir maledinme ilişkisini beraberinde getirmektedir. Örfi hukuk ise aslında fetih olgusundan türemiş olup merkezi otorite ve kendilerine timar verilen yönetici sınıfın toprak üzerindeki güç ve maledinme ilişkilerinin sürekli kılınması amacıyla kuşanmış oldukları bir zırh niteliğindedir. Bu bağlamda her ne kadar doğrudan emek ranta dayanmasa da "tapu resmi", "gelin resmi", "cürum ve cinayet akçesi" gibi doğrudan reaya tarafından, ödenmemiş emeğin karşılığı olarak tarımsal artıktan zorunlu bir biçimde timar sahibine aktarılan payı, vergiden ziyade aynı rant statüsünde görüp benimsemek uygun görünmektedir.

Öncelikle timar sisteminde aynı rant, doğrudan üreticinin kendi yeniden üretimi için gerekli kısmın üzerindeki bir miktarı içerdiği için kesin olarak bir artı üretimi temsil etmektedir. Söz konusu artı üretimin doğrudan timar sahibine ait toprak üzerinde gerçekleşmemesi durumu, artı üretimin aynı rant statüsündeki kabulüne bir engel oluşturmamaktadır. Zira timar sisteminde oluşan aynı rantta, emek ranttan farklı olarak doğrudan üretici, tüm emek zamanını kendi

bildiğince kullanmakla birlikte, timar sahibi bu artı emeği doğrudan doğal (emek) biçimiyle maledinmek yerine içinde gerçekleştiği ürünlerin doğal biçimiyle elde etmektedir. Dolayısıyla timar sisteminde feodal sistemden farklı olarak emek sahibi reyanın kendisi için harcayabildiği emek zamanı artmasına karşın, timar sahibinin çeşitli "resimler" adı altında maledindiği pay, reaya açısından emek ranttan daha ileri bir uygarlık aşamasını temsil etmekte, ancak özünde maledinme ilişkisinde bir değişiklik meydana gelmemektedir (Marx 1997: 697-699).

Timar sisteminin homojenliği dışındaki toprak tasarruf biçimleri arasında yer alan sultan hasları ve bazı mülk ve vakıf topraklarında gerçekleşen üretim ilişkisi ise tartışmaya çok daha az açık olarak emek ranta dayalı bir ilişkidir. Bu tür arazilerde üretim doğrudan "ortakçı" ve "kesimci kullar" eliyle gerçekleştirilip toprak sahibine üründen pay ayrıldığından, artı emeğin maledinilmesine dayanan bir üretim ve bölüşüm ilişkisi geçerlilik kazanmaktadır.

Üretim ve bölüşüm ilişkileri açısından timar sistemi feodal üretim biçimiyle benzer özellikler göstermesine karşın Osmanlı'da feodal üretim biçiminin koşulu olan ekonomik, siyasi ve hukuki açıdan tam anlamıyla özerk üretim birimleri ortaya çıkmamıştır. Bu durum timar sisteminin kendi iç dinamiğinden kaynaklanan iki özelliğin yardımıyla açıklanabilir.

İlk olarak timar sisteminde Batı Avrupa'daki senyöre ait "reserve" toprağına denk düşen sipahiye ait "kılıç yeri"nin manoryal tarzda bir örgütlenmeyi gerçekleştirebilecek boyuta ulaşmamış olması feodalizme geçişi engelleyici bir faktör olmuştur. Öyle ki Batıdaki tersine toprağın emeğe göre kit üretim faktörü olması timar sahibine ait olan "kılıç yeri"nin reayaca işlenen kısma olan oranının yükselmesini engellemiş (Kılıçbay 1985: 367) ve timar sahibi çoğunlukla savaşta bulunduğundan bu kısmın bir tapu resmi karşılığında kiracılık ya da ortakçılık ilişkisi çerçevesinde işlenmesi yeğlenmiştir. Sonuçta, toprak üzerinde mutlak egemenliği temsil eden doğrudan emek ranta dayalı bir angarya ilişkisi, yılda üç günlük zorunlu çalışma süresi ve basit düzeydeki bazı yükümlülükler hariç gerçekleşmemiştir (Beldiceanu 1985: 56).

Timar sisteminin feodal üretim biçimine dönüşümünü engelleyen ikinci faktör, miri toprak üzerinde reayaca işlenen kısım için tanınmış bir hak olan ırsi tasarruf hakkının toprak üzerindeki yoğunlaşmayı engelleyici niteliğiyle ilişkilidir. Timar sisteminde üretici sınıfı temsil eden reaya, Avrupa feodalitesinden farklı olarak timarın işleyişinde belirtildiği gibi kendisine verilen toprağı işlediği, ya da en azından üzerine düşen yükümlülükleri yerine getirdiği müddetçe toprak üzerindeki tasarruf hakkını korumaktadır. Bu durumun toprak üzerindeki yoğunlaşmayı engelleyici niteliği açıktır. Toprak üzerinde yoğunlaşma gerçekleşmeksizin ekonomik, siyasi ve idari açıdan tam bağımsız

üretim birimlerinin egemen olduğu feodal bir yapı oluşmamakta ve feodal anlamda bir ilerleme sağlanamamaktadır (Amin 1973: 26).

Timar sisteminin Asya tipi üretim biçimiyle de benzeşen yönleri bulunmaktadır. Üretim biçimini belirleyen toprak mülkiyeti, doğrudan üreticinin statüsü, üretimin amacı ve artığa el koyma biçimi gibi temel sosyo-ekonomik unsurlar açısından her iki üretim biçimi arasında benzerlikler gözlenmektedir. Ancak, söz konusu unsurlar arasında göz ardı edilemeyecek ölçüde farklılıklar da mevcuttur. Genel bir kural olarak, toprağın mülkiyeti her iki sistemde de devlete aittir. Fakat, Osmanlı tarımında malikâne divânî örneğinde olduğu gibi, birey ya da vakıf düzeyinde mülk araziler her zaman var olmuştur. Doğrudan üretici köylülerin üretim ilişkileri açısından da timar sistemi ile Asya tipi üretim biçimi arasında önemli bir farklılık göze çarpmaktadır. Asya tipi üretim biçiminde üretim daha ziyade köy toplulukları düzeyinde gerçekleştiği için kollektif bir niteliği bulunan toprak tasarrufu, üretim faaliyetleri ve vergi sorumluluğu gibi olgular, Osmanlı tarımında bireysel düzeyde, yani reaya ile sınırlı kalmaktadır.

Tarım ile tarım dışı faaliyetlerin konumu, iki sistem arasında bir başka farklılık noktasını oluşturmaktadır. Kent ekonomisinin gelişmediği Asya tipi üretim biçiminde, F. Engels'in "kendi başlarına birer dünya kurmuş köyler" (Divitçioğlu 1981: 32) tanımlamasına uygun olarak, tarım ve el zanaatları gibi tarım dışı faaliyetler iç içe girmiş bulunmaktadır. Oysa reaya gereksinim duyduğu el zanaatları ürünlerini, genellikle, küçük yerel kent merkezlerinden sağlamaktadır. Toprağın mülkiyetini elinde bulunduran devletin, ekonomik yaşamdaki işlevi bakımından da timar sistemi ile Asya tipi üretim biçimi arasında farklılıklar vardır. Önemli ölçüde baraj, bent ve kanal gibi büyük sulama sistemlerine bağlı olarak üretim yapabilen Asya ülkelerine göre Osmanlı tarımı, coğrafi koşulları gereği bir "devlet aygıtına" daha az gereksinim duymaktadır.

Sıralanan nedenlere dayanarak üretim ve bölüşüm ilişkilerini belirleyen temel unsurların benzerliğine karşın, timar sistemi ve Asya tipi üretim biçimi arasında belirgin ve öze değin uzanan farklar bulunduğu muhakkaktır. Osmanlıyı Asya'dan ayıran farklar, Osmanlı sisteminin üzerine yerleştiği Anadolu'nun coğrafi konumunun, doğal koşullarının, tarihi gelişiminin, Osmanlı'nın kuruluş döneminde sahip olduğu sosyo-ekonomik yapının ve nihayet uluslararası ekonomik ve kültürel ilişkilerin farklılığından ileri gelmektedir.

Timar sisteminin feodal ve Asya tipi üretim biçimleriyle olan benzer özelliklerine karşı her iki üretim biçimiyle bire bir örtüşmemesi durumu birden fazla üretim biçiminin beraberce var olabileceği teorik kabulü çerçevesinde değerlendirilebilir. Buna göre üretim biçimi dinamik bir kavram olup, her üretim biçimi de kendi içinde oluşma, gelişme ve gerileme gibi başlıca üç evreden

geçmekte (Oyan 1998: 3) ve mevcut üretim biçimleri arasından hangisinin egemen üretim biçimi olduğu, aşamanın karakterini belirlemektedir (Rudra 1988: 381). Öyleyse timar sisteminde somutlaşmış Osmanlı üretim biçimi, merkezin artık çekiminin hukuksal ve siyasi egemenliğinde, eğilim yönü feodaliteye doğru olan (Kılıçbay 1985: 428) bir proto feodal üretim biçimi (Timur 1989: 37) olarak kabul edilebilir.

Timar sisteminin ekonomik yapısını destekleyip ayakta tutan saç ayaklarını, siyasi ve askeri gerekçelere dayalı yapılar oluşturmaktadır. Osmanlı Devleti'nde merkezin siyasi egemenliğindeki süreklilik, kuruluş aşamasından II. Mehmet dönemine kadar tamamen askeri genişleme politikalarındaki başarılarla endeksli olmuştur (Haldon 1991: 65). Askeri politikalarda başarı geçerli olduğu sürece merkezkaç eğilimlerin merkezin egemenliğini tehdit edici niteliği azalmaktadır. Bu nedenle timar sistemi kuruluş aşamasında fethedilen toprakların hanedan mensuplarına, akıncı türkmen beylerine, kumandanlara, dervişlere ve yöneticilere genellikle vergi muafiyeti sağlanarak vakıf ya da mülk biçiminde verilmesi suretiyle işletilmiştir (Akdağ 1995: 338). Bu nedenle timar sisteminin siyasi açıdan merkezi otoritenin merkezkaç yerel güçler karşısında kendisini meşru kılmasının bir aracı olarak işletilmiş olduğu savunulabilir. Ancak özellikle Anadolu'daki Türk kökenli merkezkaç unsurlar, elde ettikleri imtiyazlara karşın, merkez karşısında birer güç odağı olma özelliğini korumuşlardır. Bu iddiayı destekleyen bir kanıt, 1402 Ankara Savaşı'nda Sultan II. Bayezid'in uğramış olduğu yenilgide gizlidir. Savaş sırasında Osmanlı otoritesini tanıyıp kendilerine toprak verilmiş olan kuruluş öncesi Aydın, Germiyan, Menteşe ve Saruhanogullarına mensup birlikler, geçmişte mensubu oldukları beylerinin Timur'un ordusu saflarında yer almış olduklarını farkedince saf değiştirmişler ve bu durum Osmanlı ordusunun yenilgisiyle sonuçlanmıştır (Beldiceanu 1985: 22).

Potansiyel merkezkaç eğilimler II. Murad döneminden itibaren geliştirilen devlet ideolojisi çerçevesinde törpülenmeye çalışılmıştır. Toprak kim tarafından fethedilirse edilsin devletin olacağı ve fethedene ise ancak görev süresince geçerli olmak üzere timar verileceğini hükme bağlayan kural, merkezkaç unsurlarla yürütülmeye çalışılan mücadelenin hukuksal alt yapısını ortaya koymaktadır (Kılıçbay 1985: 347). Yine timar sahiplerinin sıklıkla değiştirilmesi yönündeki uygulamalar merkezin bu konudaki kararlılığına işaret etmektedir. Bu nedenle kuruluş aşamasından, II. Mehmet'in tahta çıkışına kadar geçen dönem (1299-1451) yerli merkezkaç güçlerle mücadele dönemi olarak kabullenmek olasıdır.

II. Mehmet'in sultan oluşuyla birlikte ekonominin temel üretim kaynağı olan tarımsal artığın bölüşümü üzerindeki merkez egemen ideolojinin giderek

güçlenerek kendisine rakip merkezkaç unsurları tasfiye sürecine girdiği görülür. İdeolojinin güçlenmesindeki araç değişken, toprak üzerindeki mülkiyet ilişkilerinin yeni bir hukuksal tabana oturtulmasına yönelik düzenlemedir. Buna göre evvelce vakıf ve özel mülk toprağı statüsü verilmiş olan toprakların miri araziye dönüştürülmesi kuralı getirilmekte ve sultanın toprak üzerinde kendi servet birikimini ve egemenliğini keyfi olarak genişletebilmesine imkan tanınmış olmaktadır (Haldon 1991: 73). Söz konusu hüküm bize artık merkezin kendi dışındaki tüm merkezkaç güçlerin potansiyel tehdidini ortadan kaldırma konusundaki kararlılığını göstermektedir. Tehdidi oluşturan güçler sınıfsal açıdan II. Mehmet öncesinde kanun koyma yetisine sahip bulunan eski Türk kabile kökenli aristokratlardır. Bunlar daha çok Osmanlı'nın kurucu unsurlarıdır. Hukuksal alt yapısı oluşturulduktan sonra merkezi hegemonyanın kurulabilmesinin uygulamadaki koşulu ise söz konusu kurucu unsurların tasfiye edilebilmesi amacıyla devlet yönetiminde yeni bir elit tabaka yaratılmasıdır. Bu tabaka birbirleriyle din, dil, kültür gibi temel birleştirici özelliklere sahip olmayan ve dolayısıyla oldukça heterojen özelliklere sahip devşirmelerden oluşturulmuştur. Dolayısıyla II. Mehmet'in tahta çıkışıyla başlayıp, 16. Yüzyıl'ın sonuna kadar süren dönemi, merkezin "tek egemen kılınmasına yönelik bir merkezileşme dönemi" olarak görmek gerekmektedir.

Bu dönem boyunca merkezileşmeye yönelik çabalar o denli kuvvetlidir ki, merkez tarımsal artıktan kendisine transfer edilen pay üzerindeki rekabeti artıracak oluşumları eskisinden farklı olarak bölüşüm aşamasında değil, daha üretim aşamasında müdahalede bulunarak engelleme çabası içerisine girmiştir. Bu konuda H. İnalçık'ın yapmış olduğu araştırmanın bulguları söz konusu çabayı açık olarak ortaya koymaktadır. Öyle ki pirinç yetiştirilen bölgelerde "beylik" ya da "hassa" adı altında hazinenin kontrolünde bulunan topraklarda 1478 yılında çıkarılan bir fermanla önceleri mülkiyeti tamamen timar sahibine ait olsa bile tohumluk başta olmak üzere diğer tüm üretim araçlarının doğrudan reaya mülkiyetine devredilmesi ve yetersiz olan su kaynaklarının istimplâki öngörülmüştür. Oysa önceleri tanınmış bir hak ile timar sahibine, boş bırakılmış hazine arazisini tarıma açması koşuluyla topraktan geçmekte olan su kaynakları üzerinde kanal benzeri girişimlerde bulunabilmesi "mubah" sayılmakta ve timarın karşılığı olarak "su kaynağı" gösterilmektedir. Çoğu durumlarda tohumluğu sağlayıp sulama için gerekli tüm masrafları karşılayan timar sahibi başlangıçta koymuş olduğu tohumluk payı çıktıktan sonra hasat edilen pirincin yarısını almaktadır. Dolayısıyla çıkarılmış olan fermanla pirinç ekiminin merkezin kontrolüne girmesi ve merkezin ihtiyacı olan üretimin garanti altına alınmasının yanısıra, üretimde merkeze rakip olarak görülen unsurların baskı altına alınması amaçlanmış görünmektedir (İnalçık 1982: 78-81).

Timar Sistemi-Tarımda Ticari Meta Üretimine Geçilmesinde Bir Engel mi?

16. Yüzyıl'da İngiltere'de "yeoman" adı verilen, piyasaya dönük tarımsal meta ticareti yoluyla kapitalist çiftçi niteliği kazanan insanların başlatmış oldukları "kapitalist tarım" (Dugget 1974: 168) kentlerin büyümesi ile desteklenmiş ve sonuçta kır ile kent arasında gelişen meta ticareti, İngiltere'de ve İngiltere'yi izleyen diğer Avrupa ülkelerinde tarım sektörünü gelişme sürecine sokmuştur. Osmanlı'da ise tarımda metalaşma süreci ancak 18. Yüzyıl'da dış dinamiklerin etkisi ile başlamış ve üstelik kıyı bölgeleriyle sınırlı düzeyde kalmıştır. Bu durumun gerekçesi timar sisteminin kendi iç dinamiği çerçevesinde sorgulanarak Türkiye tarımının bazı yapısal sorunlarıyla ilgili nedensellik ilişkileri ortaya konulabilir.

Öncelikle doğrudan üretici reyanın timar sistemi içindeki sınıfsal konumu, ticari tarıma geçişte önemli bir engel olarak görülmelidir. Zira reyanın sosyal statüsü görünüşte "devlet aygıtınca korunan ve kullanan özgür köylü"yü çağrışırsa da, yakından bakıldığında Avrupa tarımında piyasaya dönük kapitalist tarımı gerçekleştirmiş olan özgür köylülükten oldukça farklı olduğu görülür. Timar sisteminde toprak üzerinde mülkiyet hakkının olmayışı bir yana, tasarruf hakkı üzerindeki yaptırım niteliğindeki bazı hükümler, sanıldığı gibi aksine özgür köylü tanımına katılabilmeyi olanaksız kılmaktadır. Öyle ki toprağını üç yıl süreyle terk eden ya da hiçbir mani yokken boş bırakan reyanın toprağı bir başka reayaya tapu ile verilmekte, dolayısıyla reyanın üretim konusundaki hakimiyeti elinden alınmış olmaktadır. Bunun dışında, yine reyanın toprağı serbestçe alıp satamaması, başkasına devredememesi, miras bırakamaması ve toprağını serbestçe terk edip istediğı köye yerleşmemesi (İnalçık 1973: 109), onun özgürlüğünü sınırlayan diğer bazı hükümlerdir. Toprak üzerindeki tasarruf hakkı ve sosyal hareketliliği ile üretim sürecine olan egemenliği kanunlarla sınırlanmış olan bir üreticiden, piyasaya dönük tarımsal meta üretimine yönelmesi ve bunun için gerekli mevcut üretim yöntemlerini ve teknoloji düzeyini değiştirmesi beklenemez. Ayrıca reyanın merkeze karşı ödemekle yükümlü olduğu öşür ve sipahiye karşı ödemekle yükümlü olduğu tapu resmi başta olmak üzere tüm ödemeler çıktıktan sonra tarımsal artıktan geriye kalan pay, geniş çaplı bir ticarete konu olabilecek düzeyde değildir. Öte yandan timar sahibinin de üretim sürecine müdahale etme hakkına sahip bulunmayıp, ancak yönetici konumunda, tarımsal artıktan pay alan bir işleve sahip olması, üretim düzeyinin ticarete yönelebilecek kısmının sınırlı düzeylerde kalmış olmasındaki bir diğer önemli faktördür. Nitekim H. İslamoğlu-İnan (1991: 201), Çorum-Niksar-Tokat Bölgesiyle sınırlı çalışmasında, 16.Yüzyıl'ın ikinci yarısında sipahilerin reyadan tahsil ettikleri buğday ve arpayı kapsayan %20'lik ürün vergisinin ancak 1/3'ünü, yani toplam ürünün sadece %6.5'ini yerel pazarlarda satışa sunduklarını tespit etmektedir.

Tarımsal vergilerin toplanmasında iltizam sistemine geçiş ve Avrupa ile dış ticaret ilişkilerinin geliştirilmesi sonucunda yukarıdaki oranın 17. Yüzyıl'dan itibaren mütevazi ölçülerde de olsa artışlar kaydetmiş olduğu söylenebilir. Ancak nakdi vergiler ve zorunlu gereksinimler için piyasaya aktarılan tarımsal artık dışında ticarete konu olan yaygın bir meta üretiminden söz edebilmek zordur. Bu durumda, ancak birim alana düşen üretim miktarında sağlanabilecek kayda değer bir artış ile geçim ekonomisinin sınırları aşılabılır, değişim ekonomisi yoluyla ekonomik birikimin kapıları aralanabilirdi.

Tarım kesiminde anlamlı bir verimlilik artışının temel koşulu, üretim tekniklerinde sağlanacak olumlu gelişmelerdir. Oysa Osmanlı tarım teknolojisi toprağın işlenmesinde, Antik Dönemden beri kullanılagelen kara saban düzeyini ve nadasa dayalı ikili rotasyon sistemini aşamamıştır. Durağan teknolojik yapı tarımsal verimliliğin artışı, düşük verimlilik düzeyi ise ticaret ve kent ekonomisinin gelişmesini engellemiştir. Öte yandan Batı Avrupa'nın yeni ticaret yollarını keşfetmesi ve sınıai üretimde atılım yapması, Doğu Akdeniz ticaret yolları üzerinde gelişen Osmanlı kent ekonomisinin gerilemesine neden olmuştur. El zanaatları düzeyinde bulunan Osmanlı sınıai üretimi ise, 17. Yüzyıl'dan itibaren uluslararası ticaretin yıkıcı etkisi ile karşı karşıya kalmıştır. Sonuç olarak bir yandan Osmanlı tarımının timar sistemine bağlı bulunan sosyo-ekonomik koşulları ticari metalaşma tarzındaki bir dönüşüme olanak tanımazken, diğer yandan kent ekonomisinin gelişmemiş olması, piyasaya yönelik üretim artışlarını sınırlayıcı bir diğer faktör olmuştur.

18. Yüzyıl'dan itibaren pamuk, tütün ve buğday gibi sınırlı sayıda tarımsal ürüne olan dış talep artışına bağlı olarak kurulan "çiftlik" adı altındaki kapitalist tarzdaki örgütlenmeler, Osmanlı tarımını kapsamlı bir biçimde değişim ekonomisi sınırları içine sokmaya ve tarım kesiminde yeni bir sosyo-ekonomik oluşumun temellerini atmaya yetmemiştir. Çiftliklerin bir kısmı toprak üzerinde özel mülkiyet, ücretli işgücü kullanımı ve piyasaya yönelik üretim gibi kapitalist üretim biçiminin koşulları uyarınca üretimlerini gerçekleştirmekle birlikte Osmanlı tarımında kapitalist tarzda bir dönüşüme yol açamamışlardır. Zaten çiftlik adındaki örgütlenmeler coğrafi açıdan Ege ve Akdeniz kıyıları ile bazı Balkan eyaletleri gibi belirli bölgeler düzeyinde sınırlı kalmış, güçlü ve kararlı bir gelişim çizgisi izleyememiştir. Bu durum güçlü merkezîyetçi yapı ve bu yapının küçük köylülükten yana koymuş olduğu tavır, kentleşmenin düşüklüğü, tarım dışı faaliyetlerin gelişmemiş olması ve dış ticaretin sınırlı olması faktörleriyle bağlantılı görünmektedir.

Öncelikle sürekli bir müsadere tehdidinin yaratmış olduğu belirsizlik ortamı çiftlik sahibi ayanların, ileriye dönük yatırım ve teknolojik gelişme çabalarını ciddi biçimde zayıflatmıştır. Bu konuda D.R.Khoury (1998: 178), Musul

eyaletinde toprak sahiplerinin merkezi otorite karşısındaki konumlarının hassaslığına bağlı olarak biriktirdikleri artığın büyük kısmını üretim yöntemlerini değiştirmek yerine siyasi ve toplumsal mevkilerini muhafaza etmek için harcadıklarını belirtmektedir. Merkezi otorite ticari sermaye birikiminin önünü kestiği gibi toprak yoğunlaşmasına karşı küçük köylülüğü koruyucu tedbirler olarak özel mülkiyetin yayılmasını da engellemiştir. Örneğin özel mülkiyete geçişi sağlayan 1858 Arazi Kanunnamesi'nin yol açacağı olası bir mülksüzleşme ve toprak yoğunlaşmasını engellemek için reaya toprağının borç karşılığında ipotek ettirilip haczedilmesi yasaklanmış ve toprak alım satımına sınırlamalar getirilmiştir (Barkan 1980: 345). Toprak yoğunlaşmasını engelleyerek küçük köylülüğün devamından yana alınan bu tavır, bazı çiftliklerin piyasa koşullarındaki karlılık düzeylerini de etkilemiştir. 19. Yüzyıl'da sıfır maliyetli aile emeği karşısında ücretli emek kullanan bazı çiftlikler maliyetler açısından rekabet gücü eksikliği sebebiyle kapanmak zorunda kalmıştır. Aynı tarımsal ürünün aile emeği ve ücretli emek kullanan işletmelerce beraberce üretilmesi, emeğin kıt olduğu koşullarda ücretlerin yükselmesine yol açmakta ve iki tarımsal işletmeden ücretli emek kullanan kapanmak durumunda kalmaktadır. İkinci olarak Osmanlı'da kentleşme ve buna bağlı olarak kent nüfusu oldukça düşüktür. Öyle ki Anadolu nüfusu 19. Yüzyıl'a kadar, Bizans döneminde ulaştığı düzeyi dahi aşamamıştır (Nalbantoğlu 1975). Bu durumda, Anadolu kent ekonomisi küçük mahalli pazar sınırlarını aşamamış, tarım kesimi ile olan ilişkiler geçim ekonomisi ve kendi kendine yeterlilik düzeyinde kalmıştır. Tarım dışı faaliyetler de lonca sisteminin içine dönük yapısı ve 17. Yüzyıl'dan itibaren uluslararası ticaretin yıkıcı etkilerine bağlı olarak el zanaatları düzeyinde kaldığından, tarım sektörüne olan talep düzeyi, atılıma yol açabilecek seviyelere erişememiştir. Son olarak dış ticaret düzeyi, çiftlik tarzı örgütlenmelerin belirli bir seviyenin ötesine geçebilmeleri açısından yetersiz kalmıştır. Bu konuda devletin kurmuş olduğu sıkı denetim mekanizması çok etkin bir engelleyici faktör gözükmektedir. Örneğin, daha 15. ve 16. Yüzyıllarda Anadolu ve Ege adalarından Kuzey İtalya başta olmak üzere Batı Avrupa'ya yapılan kaçak tahıl ticaretine karşı mücadele verilmektedir (Nalbantoğlu 1975: 58).

Sonuç olarak Osmanlı tarımında çiftlik tarzındaki oluşumları, üretim ilişkileri açısından kapitalist üretim biçimine dönüşümü sağlayabilecek özellikler taşımalarına karşın, sınırlı ticarileşmenin sağladığı olanaklardan yararlanarak, sistemin yeniden üretim sürecine dokunmaksızın tarımsal artıktan daha fazla pay alma eğilimindeki oluşumlar olarak değerlendirmek gerekmektedir.

SONUÇ

Osmanlı tarımsal soyo-ekonomik organizasyonu, toprak üzerinde irsiyete

dayalı kiracı statüsüne sahip üretici sınıf eliyle yaratılan tarımsal artığa, merkezi otorite ve kendilerine koşullu toprak dağıtılmış olan imtiyaz sahibi yönetici sınıf tarafından aynı rant elde etmek suretiyle el konulmasına bağlı olarak işlerlik kazanmaktadır. Bu nedenle organizasyon, ekonomik, askeri ve siyasi gerekçelerle meşru kılınmış, üretim ve bölüşüm ilişkilerinin merkezin hukuki ve idari egemenliğinde yönetici sınıfın artık çekimine dayalı olarak yürütüldüğü, evrilme yönü feodal üretim biçimi olan bir organizasyon olarak tanımlanabilir. Ancak üretim biçimi kavramından hareketle bu tanım bizi Osmanlı'da egemen üretim biçiminin feodal üretim biçimi olduğuna götürmemektedir. Osmanlı'da hukuki olarak toprak üzerinde boş bırakılmadığı müddetçe irsiyete dayalı daimi bir kiracılık ilişkisinin garanti altında bulunması ve ekonomik olarak emeğin toprağa göre nispi kıtlığının ortaya çıkmayışı beraberce feodal üretim biçiminin koşullarından olan ekonomik, siyasi ve hukuki açıdan özerk güce sahip oluşumların ortaya çıkmasını engellemiştir. Benzer biçimde timar sisteminin toprak mülkiyeti, doğrudan üreticinin statüsü, üretimin amacı ve artığa el koyma biçimi gibi temel sosyo-ekonomik unsurlar açısından Asya tipi üretim biçimini de çağrıştıran yönleri bulunmaktadır. Ancak Osmanlı'da birey ya da vakıf düzeyindeki mülk arazilerin mevcudiyeti, doğrudan üretici köylülerin üretim ilişkileri açısından timar sistemi ve Asya tipi üretim biçimleri kıyaslandığında aralarında bulunan niteliksel farklılıklar, Osmanlı modelinin Asya tipi üretim biçimine olan yakınlığının feodal üretim biçiminden daha fazla olmadığı kabulünü beraberinde getirmektedir.

Timar sistemi siyasi açıdan, kuruluş aşamasından II. Mehmet dönemine kadar, merkezin otoritesini kurucu merkezkaç unsurlar karşısında meşru kılmasının bir aracı olarak işletilmiştir. II. Mehmet'in tahta çıkışından sonra ise, devlet ideolojisinde yapısal sayılabilecek bir değişiklik sonucunda merkezin artığın paylaşımı konusunda kendi egemenliğini tehdit edebilecek güçlerin tasfiyesine yönelik bir uygulama sürecine girilmiştir.

16. Yüzyıla gelindiğinde "timar" adı verilen örgütlenme modeli, ekonomik, teknolojik, askeri ve demografik koşullarda meydana gelen değişimler sonucunda tıkanmış ve sistemin değişimi ya da ikamesi zorunlu hale gelmiştir. Söz konusu değişimler askeri açıdan ateşli silahların kullanılmaya başlanması ile birlikte süvari birliklerinin önemini yitirmesi, teknolojik açıdan mevcut toprak rejiminin geri kalmayı sürekli kılan niteliği, ekonomik açıdan fetih olgusunun sona ermesiyle kaynak yetersizliğinin baş göstermesi ve demografik açıdan nüfus artışına bağlı olarak durağan teknolojik koşullarda bir kısım tarımsal nüfusun üretim süreci dışına itilmesi ana başlıklarıyla ifade edilebilir. Bu durumda sistem, merkezin tarımsal artıktan almakta olduğu payı daha çabuk ve güvenli bir biçimde elde edebilmesi amacıyla dönük olarak toprak üzerindeki merkezi gelir-

lerin ihale yöntemiyle peşin olarak toplandığı "iltizam" sistemi ile ikame edilmiştir. İltizam sisteminin işlerlik kazanması, reaya üzerindeki ekonomik yükün ağırlaşması ve "mültezim" adı altında, ekonomik olarak tarımsal artığa artan oranlarda el koyma gayreti içinde olan yeni ekonomik ve siyasi güç odaklarının ortaya çıkması gibi iki önemli sonuca hizmet etmiştir.

Timar sisteminden hareketle günümüz Türkiye tarımının temel sorunlarının başlıca kaynağı olarak görülebilecek küçük ve çok parçalı işletme yapısının sebebini ülkemiz tarımında kapitalist üretim biçiminin koşullarının oluşmaması olmasına dayandırmak gerekmektedir. Kapitalist üretim biçiminin koşullarının oluşmaması ise Osmanlı'dan devralınan timar sistemi ve devamındaki iltizam sisteminin feodal üretim aşamasına geçişteki engelleyici niteliğiyle bağlantılı görünmektedir. Çünkü toprak üzerindeki yoğunlaşmanın ve kutuplaşmanın ön koşulu özel mülkiyet kavramında gizlidir. Özel mülkiyet ilişkilerinin temeli feodal nitelikteki oluşumlarda atılmakta ve kapitalist özelliklere sahip işletmeler bu temel üzerine inşa edilmektedir. Çalışma tarımsal artığın Osmanlı modelindeki merkez ve yönetici sınıf arasındaki ikili paylaşımına dayanan yapısının, toprak üzerinde bireysel girişimcinin ortaya çıkışını engelleyici niteliğini ortaya koymuştur. Oysa kapitalist üretim biçimi ancak söz konusu bireysel girişimci tarafından gerçekleştirilebilecek piyasaya yönelik meta üretiminin yaygınlık kazanmasıyla tarım sektörüne nüfuz edebilmekte, verimlilik düzeyini belirleyen teknolojik koşulları dönüşüme uğratabilmektedir. Bu bakımdan timar sisteminde somutlaşan Osmanlı tarımındaki sosyo-ekonomik organizasyona tarımda ticari metalaşmayı engelleyici ve dolayısıyla günümüz Türkiye'sinde egemen üretim biçimi olan "köylü tarımı"nın hazırlayıcı ve bir bakıma zorunlu kılıcı özelliği çerçevesinde yaklaşip değerlendirmek daha doğru olacaktır.

Kaynakça

- AKDAĞ, Mustafa, (1944), "Timar Rejiminin Bozuluşu.", *Ankara Üniversitesi DTCF Dergisi*, C. III, S 1.
- _____ (1963), *Celali İsyamları (1550-1603)*, Ankara Üniversitesi DTCF Yayını, No: 144.
- _____ (1995), *Türkiye'nin İktisadi ve İctimai Tarihi*, Cem Yayınevi, İstanbul.
- AMIN, Samir, (1973), *Le Développement Inégal*, Les Éd. De Minuit, Paris.
- BARKAN, Ömer Lütfi, (1953), "Tarihi Demografi Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi.", *Türkiyat Mecmuası*, No:X, O. Yalçın Matbaası, İstanbul.

- _____ (1980), *Türkiye'de Toprak Meselesi*, Toplu Eserler 1, Gözlem Yayınları, İstanbul.
- BELDICEANU, Nicoară, *Osmanlı Devletinde Timar*, Çev. Mehmet Ali Kılıçbay, Teori Yayınları, Ankara.
- BERKTAY, Halil, (1987), "The Feudalism Debate: The Turkish End-Is Tax-vs.-Rent' Necessarily the Product and Sign of a Modal Difference?", *Journal of Peasant Studies*, XIV, 3: 291-332.
- BRAUDEL, Fernard, (1949), *La Méditerranée et Le Monde Méditerranéen à l'Époque de Philippe II*, Paris.
- DİVİTÇİOĞLU, Sencer, (1981), *Asya Üretim Tarzı ve Osmanlı Toplumunu*, Sermet Matbaası, Vize.
- DUGGET, Michael, (1974), "Marx on Peasants.", *Journal of Peasant Studies*, II, 1: 159-182.
- ERDOST, M. İlhan, (1978), "Asya Üretim Biçimi ve Kapitalist Üretime Geçiş.", *Ülke*, S: 2.
- _____ (1988), *Kapitalizm ve Tarım*, Onur Yayınları, Ankara.
- _____ (1989), *Osmanlı İmparatorluğunda Mülkiyet İlişkileri*, Onur Yayınları, Ankara.
- GIBBONS. H.A, (1928) *Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu*, Çev. Ragıp Hulusi İstanbul.
- GRISWOLD.J, William, (2000), *Anadolu'da Büyük İsyân 1591-1611*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları 93.
- GROUSSET, René, (1922), *Historie de l'Asie*, Tome: 1, Paris.
- GÜRSEL, Seyfettin, (1983/84), "Osmanlı Toplumsal Yapısı ve Kapitalizm." *Yapıt*, Aralık-Ocak: 19-37.
- HALDON, John, (1991), "The Ottoman State and Question of State Autonomy: Comparative Perspectives.", *Journal of Peasant Studies*, XVIII, 3 and 4:18-92.
- HOWARD. D. A, (1988), *The Ottoman Timar System and It's Transformation 1563-1656*, UMI Dissertation Service.
- İNALCIK, Halil, (1965), "Çift-Resmi", *Encyclopédie de l'Islam*, Cilt: II, Leiden.
- _____ (1973) *The Ottoman Empire, The Classical Age 1300-1600*, London.

- _____ (1982), "Rice Cultivation and the Çeltükci Reaya System in the Ottoman Empire, *TURCICA*, Vol. XIV: 69-142, Paris.
- İSLAMOĞLU-İNAN, Huricihan, (1991), *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Köylü İletişim Yayınları*, İstanbul.
- KEYDER, Çağlar ve İSLAMOĞLU, Huricihan, (1977), "Osmanlı Tarih Nasıl Yazılmalı? Bir Öneri.", *Toplum ve Bilim*, 1: 49-75.
- KHOURY.D, Rızk, (1998), "Ticari Tarımın Musul Eyaletine Girişi ve Köylülük Üzerindeki Etkileri (1750-1850).", *Osmanlı'da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.
- KILIÇBAY, Mehmet Ali, (1985), *Feodalite ve Klasik Dönem Osmanlı Üretim Tarzı*, Teori Yayınları, Ankara.
- KÖPRÜLÜ M. Fuat, (1971), *Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu*, Ankara.
- MARX, Karl, (1997), *Kapital*, 3. Cilt, Çev. Alattin Bilgi, Sol Yayınları, İstanbul.
- NALBANTOĞLU, H. Ünal, (1975), *Osmanlı Toplumunda Tarım Teknolojisi, Artı-Ürün ve Kent Ekonomisi*. Hacettepe Üniversitesi Yayını, Ankara.
- OĞUZ, Oyan, (1998), *Feodalizm ve Osmanlı Tartışmaları*, İmaj Yayıncılık, Ankara.
- ÖZÇELİK, Selçuk, (1951), *Avrupa Feodalitesinin Mahiyeti, Menşei, Avrupa'nın Siyasi ve Medeni İnkısafındaki Rolü ve Türklerin Timar Teşkilatı ile Mukayesesi*, İsmail Akgün Matbaası, İstanbul.
- PAMUK, Şevket, (1997), "In the Absence of Domestic Currency: Debased European Coinage in the Seventeenth-Century Ottoman Empire.", *Journal of Economic History* Vol.57, No: 2: 345-366.
- RUDRA, Ashok, (1988), "Pre Capitalist Modes of Production in Non European Societies.", *Journal of Peasant Studies* XV,3: 373-393.
- TİMUR, Taner, (1979), *Osmanlı Toplumsal Düzeni*, Turhan Kitabevi, Ankara.
- _____ (1989), *Osmanlı Çalışmaları, İlk Feodalizmden Yarı Sömürge Ekonomisine*, V Yayınları.